

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2020.04.035>

УДК 81-112

І.Д. ФАРІОН, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови,
Національний університет «Львівська політехніка»
вул. Степана Бандери, 12, Львів, 79000
E-mail: iryna.farion@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

ПРОЕКЦІЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ: ВІД ПАМВА БЕРИНДИ ДО ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті вперше здійснено проєкцію мовної свідомості в діахронії: від передмодерного часу до сучасного постмодернізму зі спільною ментальною основою амбівалентного та гібридного характеру. Епіцентром аналізу діахронної мовної свідомості є постать видатного лексикографа та видавця Памва Беринди крізь призму його видавничих передмов та мотивації створення «Лексикону словенороського» (1627). Доведено визначальність мовної свідомості в базових соціолінгвальних процесах.

Ключові слова: мовна свідомість, передмодерний час, постмодернізм, проста руська мова, «Лексикон словенороський», «Триодь постна».

Яка спільність між мовною свідомістю передмодерного часу Памва Беринди і теперішнім постмодернізмом? В еkleктиці мовомислення, руйнуванні напружених мовно-світоглядових та екзистенційних опозицій, принципах сумісності несумісного. Наше завдання розкрити ці категорії, про історичний контекст яких ширше йдеться в монографії «Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV—XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива» [18].

Чому Памво Беринда як видатний лексикограф, видавець і представник освітньо-духовної еліти на межі XVI—XVII ст. став фокусом опозиції між *чужим* та *своїм* і водночас ланкою пошуку мовних компромісів, таких революційних у XVII ст. й показово згубних у XXI ст.?

Основою політичного статусу будь-якої мови, як і самого буття етнонації, є *мовна свідомість* її носіїв. Мета нашої розвідки — простежити еволюцію *мовної свідомості* крізь призму далекого передмодерного й

водночас теперішнього постмодерно-еклектичного часу. Quo vadis? Куди йдемо з нашою амбівалентною мовною свідомістю? Що в ній змінилося та які соціолінгвальні вияви вона має?

До проблеми мовної свідомості

Термін *мовна свідомість* трактуємо як сукупність культурно й соціально зумовлених настанов щодо мови, які відображають колективні ціннісні орієнтації (знання, почуття, оцінки й настанови щодо мови) [22: 145; 13: 13]. Зазначений термін має свою історію дослідження та використання від праць Вільгельма фон Гумбольдта (термін *Sprachsinn*) у контексті специфіки кожної мови до сучасного різнотлумачення, що всебічно викладено у дослідженні Лідії Гнатюк [2: 7–17]. Серед українських істориків цей термін уживав Павло Житецький, який, досліджуючи «книжну українську мову в XVII ст.», зауважив: «Та не такі були умови суспільного життя, щоб ця думка [йдеться про вживання зрозумілої, народної мови у духовній літературі. — І. Ф.] без вагань і сумнівів могла ввійти в свідомість українських грамотних людей» [4: 21]. Свідомість мотивувала виникнення нових термінів: «Треба було так чи інакше погодити розумові інтереси тих і інших, а для цього потрібно було створити щось середнє між мовою слов'янською і народною. Свідомість цієї потреби виявилася в особливій термінології для назви народу руського, країни руської, мови руської» [там само: 24]. Як показав час, це «середнє між мовою слов'янською і народною», тобто *проста руська мова*, не без впливу зовнішніх політичних обставин окупації України Московською державою тяжко помирало впродовж усього XVIII ст.

Мовну свідомість сприймаємо як передумову формування суспільного статусу, а відтак його основний ментальний стрижень. Французький соціолінгвіст Жозеф Вандрієс констатував, що мова закорінена в глибинах індивідуальної свідомості, звідки й бере свою силу, щоб втілитися в звуковому мовленні. Проте індивідуальна свідомість — це лише елемент колективної свідомості, що диктує свої закони особистості [1: 322].

Для середньовічного універсалізму й панівного теократизму часів Памва Беринди (пр. 1555–1560–1632) характерна «*дуалістична свідомість*» [23: 74], виявлена у двох історіях і мовах: священній (церковнослов'янська мова) та світській (руська, польська мови). Разом із тим мовна свідомість існує у двох формах — колективній (суспільній) та індивідуальній. Якщо індивідуальна мовна свідомість формується переважно під впливом мовних знань, світогляду й особистого досвіду, то колективна (суспільна) зумовлена культурними традиціями, панівними ідеологічними й ціннісними орієнтаціями [13: 15].

Колективна мовна свідомість духовно-освітньої еліти, до якої належав Памво Беринда, формуватиме шлях розвитку та визначатиме спектр функцій староукраїнської (руської) мови та української (руської) ідентичності, попри панівну на той час *конфесійну ідентичність*, хоч і фундаментально захитану Берестейською унією 1596 р.

Мовна свідомість корелюється з поняттям *мовної особистості* як родове поняття з видовим, становлячи стрижень мовної особистості. Ґрунтовний аналіз вітчизняних та закордонних праць з проблематики *мовна особистість* подала Лідія Гнатюк [2: 17–30]. У цій розвідці мовну особистість трактуємо як мовне фокусування і мовний вияв суспільно-політичних процесів, ідейно-філософських орієнтацій та індивідуальних прагнень у суспільно заангажованому індивідуумі. Інакше, мовна особистість — мовний фокус світогляду епохи. Сьогодні у нас не так багато яскравих мовних особистостей, що відображали б *національну*, а не *гібридно-ліберальну* чи *колоніальну* модель мовної свідомості. Саме звідси панування ліберально-гібридної моделі мовної політики, що сягає і цього часу неподоланих амбівалентних (чи дуалістичних) цінностей. У цьому основна ментально-мовна спільність між передмодерним часом і теперішнім постмодернізмом.

Погоджуємося, що структуру мовної особистості — у цьому випадку Памва Беринди — утворюють три рівні: вербально-семантичний, або лексикон особистості; лінгво-когнітивний, втілений у словнику особистості, тобто в її системі знань про світ; мотиваційний, тобто рівень діяльнсько-комунікаційних потреб, що відображає так званий *прагматикон особистості* — систему її цілей, мотивів, настанов та прагнень, який насправді є найвищим і визначальним рівнем мовної особистості [5: 37, 238].

Мовна свідомість є виявом рефлексій над мовою, роздумів, сповнених суперечностей і мимовільного чи вольового аналізу свого психолінгвістичного стану. Галина Яворська пропонує поняття «*дії мовної свідомості*», що виявляється у «*поверхневому*» рівні як системі поглядів на мову певного часу й певної спільноти та «*глибинному*» рівні, втіленому через мовну поведінку, зокрема в мовному виборі [22: 143].

Нам важливо *реконструювати мовну свідомість* Памва Беринди та віднайти її спільності з мовною свідомістю сучасної доби постмодернізму.

Мова як час та ідеї

Памво Беринда як яскравий представник тогочасної освітньо-духовної еліти (чернець, працював у братській школі у Львові, відтак у Стратинській, Крилоській друкарнях, згодом очолив Києво-Печерську друкарню) був показовим відображенням філософських та суспільно-політичних ідей того часу, що, хоч як дивно, пов'язані з початком III тисячоліття, з огляду на наскрізну амбівалентність сучасної мовної свідомості, що впакована в післямайданівське шизопсихоглосне гасло «єдина країна — єдина страна» та постійну стурбованість так званими мовами нацменшин.

На межі XV—XVII ст. кристалізувалася етнонаціональна ідентичність у супротиві до панівної релігійної ідентичності, що мала яскравий мовний вияв через церковнослов'янську та латинську мови. Водночас наростало етнополітичне протистояння між староукраїнською (руською) та польською мовами. Попри те для українського духівництва був характерний консервативно-універсальний напрям мовної свідомості, виявлений

через повсюдне функціонування церковнослов'янської мови, що й далі, від часів раннього Середньовіччя, творила надетнічний простір *Slavia Orthodoxa*.

Якщо в Західній Європі під впливом ідей Відродження та Реформації етнонаціональна та мовна свідомість стали невіддільним поняттям, то Україна-Русь під тиском нового секуляризованого часу, але в умовах залежності від чужих держав, небезпечно балансувала на містку новоствореної *простой руської мови* (оцього, за П. Житецьким, «*чогось середнього*») між спільнослов'янським на питомо руським (українським) вибором. Контroversійність мовної свідомости освітньо-духовної еліти робила неможливим етнонаціонально зорієнтований прорив, що був показовий, зокрема, для польської еліти. Памво Беринда за такого ідеологічного розкладу — не просто представник свого часу з його ієрархічною різномовністю — він його мовний символ, а подекуди — локомотив.

Як відомо, він добре знав церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови, проте саме йому судилося ввести до першого найповнішого двомовного (в цьому випадку опозиційного) перекладного словника староукраїнську (руську) мову, що доводило тотожну гідність цієї мови поряд із церковнослов'янською та суттєво підносило її політичний статус. У час дворівневого протистояння сакрального та світського — церковнослов'янської і латини та староукраїнської (руської) і польської мов — треба було мати неабияку етнонаціональну свідомість, **аби лексикографічне джерело зробити національно-політичним маніфестом**. Перекладна, «роська», частина словника свідчила про окремий самодостатній етнос із чітко виявленими мотиваційними чинниками: *комунікативно-прагматичним* (потребою застосовувати в духовній літературі зрозумілу мову, тобто *просту руську*), *соціально-психологічний* (неоднозначною шкалою оцінки староукраїнської (руської) мови від потреби писати й перекладати нею до застосувати лише в проповідях із відповідною системою мотивацій) та *філологічний* (мовні знання: теорія мови-слова, культура мовлення, антропоніми як етнічні ідентифікатори, етимологізування як пізнання суті речей, мовно-лексичне упередження). Отже, через сингармонію таких мотивів староукраїнська (руська) мова проривалася до своєї кодифікації (тобто статусности), що водночас відкривало шлюзи для виходу на кін історії живої народної мови.

Перегук із сучасною мовною ситуацією очевидний. Кульмінацією рецесії мовного питання стала суперечлива ст. 10 Конституції України (від 28 червня 1996 р.) з п'ятьма різносмысловими абзацами, де поряд із визначеним державним статусом української мови особливі преференції отримала мова окупанта — російська і, для годиться, *інші мови* нацменшин: «В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України» [6: 5]. Типова демонстрація національно недоформованого суспільства, де ствердження державного статусу української мови в першому абзаці відразу самонейтралізовано наступними чотирма приписами статті. Таке формулювання

впливає з тодішньої і теперішньої колоніальної і постколоніальної мовно-суспільної та національної свідомості не лише складу Верховної Ради України з більшістю тоді комуністів, соціалістів та амбівалентних «рухівців», але й українського суспільства загалом. Одвічна проблема українців — намагання поєднати непоєднуване, «серединне» — колоніальне з незалежним — призвело врешті-решт до витворення *стійкої гібридної моделі мовної свідомості* й мовних законів. І ця модель своїм корінням сягає глибокої давнини передмодерного Бериндиного часу.

Мовна свідомість Памва Беринди крізь призму виданих творів

Українці від часів давньої Русі послідовно обирають так званий «*серединний шлях*», чи мовно-політичну «*лінію погодження*» [6: 397] (по-сучасному гібридизм), намагаючись поєднати не просто різні береги тієї ж ріки (літературну мову з народною), а різні ріки (свою мову з чужою). Наслідком цього стала новопостала мішанина староукраїнської мови з елементами церковнослов'янської та народної мови, названа *простою мовою*, а згодом — висміюваним *язичієм*. Попри те, виникнення лінгвономена *проста мова* (рідше *простий язик* як *особливий різновид руської мови*) — це наслідок реформаційних рухів з їхньою настановою перекладати та творити релігійні й світські тексти зрозумілою та доступною для загалу мовою. Водночас — це спосіб самоотожнення народу як окремої мови в опозиції до священної церковнослов'янської та державної польської мов і «виразне явище переходу до національної літературної мови» [9: 22]. Тобто головна причина її створення полягала в «пробудженні національної самосвідомості в середовищі тогочасних освічених представників українського народу» [11: 154].

Тоді, як і сьогодні, у «вищих» середовищах вважали, що більше чужих слів, то начебто вищий рівень гідності мови та освіченості її носія. Це сповна накладається на теперішній новопосталий англо-український суржик (на зразок *булінгів, хайпів, драфтів, кейсів, коучів, лайфгаків, меседжів, прескітів, роудшоів, спікерів, стикерів, топів, форсайтів, тренсетерів, інвайтів, буккросингів, лінків, коворкінгів, старттанів, факанів...*) та ще й за умов невикоріненого московсько-українського гібридизму як у мові, так і в законодавчому полі. Тоді ж *проста мова* проривалася не лише крізь релігійний покров церковнослов'янської, але і крізь польський мундир ділового справочинства. Переконливо про це висловився Іван Франко: «*Постання нового літературного язика, невиробленого і макаронічного, та все-таки безмірно ближчого до живої мови люду, ніж давня церковщина, і потреби школи роблять konieczними студії над старою мовою церковних книг; постають граматики і словарі, укладені почасти після візантійських, а почасти після латинських взірців*» [19: 42].

Панування роздвоєної мовної свідомості, у якій з часом церковнослов'янська мова навіть ототожнювалася зі староукраїнською (руською) мовою, призвело врешті-решт до дуже поступового, але життєво необхідного розриву з явищем *церковнослов'янізації*. Від 2-ї пол. XVI — до

першої чверті XVII ст. спостерігаємо послідовне намагання витіснити церковнослов'янську мову й церковнослов'янськими з культурно-політичного поля України, що, на жаль, із часу сумнозвісної «перяславської ради» було припинено через московфільську орієнтацію духовництва на церковнослов'янську мову московської редакції. Памву Беринді на цьому шляху мовно-національного пробудження судилося відіграти ключову роль.

Його мовне новаторство в релігійній літературі засвідчив вихід 1627 р. «Триоди постной» — збірника частин церковної служби, де синаксарі Никифора Каліста Ксанфопула подано в перекладі Тарасія Земки з грецької мови на «россійську бесѣду общую», себто *просту мову* [15: 78]. Памво Беринда написав до цього збірника характерну післямову-виправдання, що є показовою світлиною його роздвоєної мовної свідомості як знаку того й теперішнього постмодерного часу.

Основні посили тієї передмови — це підкреслена висока гідність двох мов — грецької та слов'янської — та виправдання свого перекладу староукраїнською (руською) мовою практикою давніх святих отців та любомудрів, що перекладали Євангелія з гебрайської грецькою, а з грецької слов'янською мовою. Таким способом і староукраїнську (руську) мову піднято на найвищу сходинку гідності. Останнім аргументом перекладати «російською бесідою общою» є наведений вислів із Послання апостола Павла про потребу п'яти зрозумілих слів у церкві супроти тисяч незрозумілих¹: «*А еже ѿ Сυναѣрех [...] на россійскую бесѣду общую честны(м) ієромонахо(м) Тарасієм Лесоничем Земкою проповѣдник(м) слова Божого от греческогого преложены(х). противо сему а не прерѣкуете великоросси, болгары, и сръбы и прочни подобнии намъ в православїи: съ(т)вориса се ревностїю и желѣнїем рода нашего Малои Россїи ѿгороныхъ, граж(д)анскихъ, и прочїихъ различнаго причта людей научившихся а словенскаго азыка глубоко-разумнаго, имѣющаго разумъ и м(д)рость, ѿкоже греческаа и прочаа грамматическа писанїа: Не погрешїша древнїа отци и любом(д)рци, ст҃го Матвеа Євліе, от єврейска азыка на єллинскї правє(д)шїи: Ма(р)ка же, Луку и Іоана от єлли(н)ска пренесшїи, також(д)є и Б҃ословскїи греческїи книги истолковавшїи на словенскїи азыкѣ. Тѣ мж(д)є и мы смотренїем се сътворше, ради ползы приобрѣтенїа Братїи своєї оуповаем ѿ Г҃ѣ, ѿкоже не погрѣшихо(м). В съзиданїе бо сїє сътвориса: да не речетсѣ намъ, ты оубо добръ твориши, но другїи не съзидаетсѣ и умъ мой (а) без плода єст. Сего рад(д) повинухомсѣ Ап(о)лу гл҃юшу: въ цркви хошу пат словесъ оумом моїм гл҃ати, да ины ползую нежели тмы словесъ азыкомъ»² [14: 174].*

¹ «13. Тож, хто говорить мовами, хай молиться, щоб умів вияснити. 14. Бо коли я молюся мовами, дух мій молиться, а розум мій без плоду. [...] 19. але в Церкві волю п'ять слів розумом моїм сказати, щоб навчити й інших, ніж десять тисяч слів мовами» [12: 219–220].

² «А щодо Синаксарів, що їх із грецької на українську мову переклав чесний ієромонах Тарас Левонич Земка, проповідник слова Божого, то не нарікайте на це ви, великороси, болгары, сербы, бо це ж зроблено з ревности та з бажання ріжних верств народу нашого українського, — людей благородних, світських і інших, які не вчилися глибокорозумного слов'янського язика, що має розум і мудрість, як і мова грецька. Не погіршили ж давні святі отці та філософи, коли Єван-

Водночас, як зауважив Девід Фрик, Памво Беринда намагався залишатися осторонь від пропаганди виняткового використання простої мови. Зокрема, він закликав до розуміння католиками Першого послання до коринтян (14:39), дозволяючи читати працю також слов'янською мовою: «*Изволла же, взем Свнаѣарїа Словенскаа прочитавши себѣ, аже удобнѣ имѣти възможеши. Таже цѣлуемъ васъ съ Апѣломъ, ревнуйте же прорѣствовати, а еже глѣти азъки не възбрандлите*» [14: 179; 20: 224].

Проблему сприйняття та застосування староукраїнської (руської) мови в українських синаксарях у київських та львівських тріюдах XVI–XVII ст. досліджував свого часу Володимир Перетц. Учений зауважує, що «під кінець 1620-х років кількість не тільки писаних, але й друкованих книг на «простій» мові була остільки велика, що навіть люди, які були найконсервативніші у своїх поглядах, насмілилися ввести цю «новину» в богослужбну книгу. І не тільки синаксари було перекладено простою мовою, — в тій самій тр. п. 1627 р. (а за нею і 1640 і 1648 рр.) на с. 17 на тиждень митаря і фарисея читаємо таку цікаву замітку: “*Вѣстно же, яко от сея недѣли начинаемъ чести Дїалектомъ домашнимъ, по отпустѣ литїи в притворѣ хатїηησεїс сіестъ оглашенїя с(вя)т(ого) отца теодора Студита*”» [10: 68].

Спроби часткового перекладу «Триоди постной» староукраїнської (руською) мовою сягають щонайменше пів століття тому й пов'язані, як стверджує Володимир Перетц, із піднесенням національної свідомості серед української інтелігенції XVI віку, а відтак розумінням, що «лише в єднанні з національною ідеєю може здійснитися ідея вільного ісповідання прабатьківської релігії» [10: 79]. Це також викликало низку інших творів церковної літератури українською простою мовою. Розгортає цю думку і Хведір Титов, зауважуючи, що праця Тарасія Земки виразно свідчить про успіх у Києві церковно-народного, православно-руського напрямку в житті та свідомості суспільства, що розвинувся в другому десятилітті XVII ст., близько 1615 р. в центрі Києво-Печерської лаври з її друкарнею на чолі з Памвом Бериндою [14: 180].

1627 р. в Лаврській друкарні вийшла тридцятилітня лексикографічна перекладна церковнослов'янсько-руська (чи роська) праця **Памва Беринди** «Лексіконъ славеноросскїй» (2-ге вид. 1653 р.), що вже самим своїм зіставно-мовним наповненням винесла на поверхню ідейно-філологічні пріоритети часу. Посвята й післямова до словника відображають дві протидіючі тенденції серед духовної еліти: культ церковнослов'янської мови, за яким *простій мові* не місце у творах церковного характеру, і

геліє Матвія з жидівської на грецьку переклали, а з грецької принесли нам Марка, Луку та Іоана, а також коли грецькі богословські книжки переклали на мову слов'янську. Ото ж за тим прикладом робимо й ми на користь та примноження братам своїм, і сподіваємося в Господі, що ми цим не погіршили. Робимо це на спасіння, щоб не сказали нам: «Ти добре молишся, але другий не будеється, і розум мій без спожитку». Тому послухались ми Апостола (1 Кор. Гл. XIV), що каже: «У церкві краще сказати п'ять слів зрозумілих, корисних і для інших, аніж силу слів чужою мовою». А ви, приймаючи цю книжку смиренномудрено, споміняйте Апостола (там само), що навчає: «Коли відкриється що комусь сидячому, другий нехай мовчить» [8: 5–6].

водночас розширення сфери вживання *простої руської мови* на релігійну літературу.

У посвяті Дмитру і Данилові Балабанам Памво Беринда зауважує на спільнослов'янських чеснотах церковнослов'янської мови й водночас констатує складність її розуміння для загалу (тобто прагматична, а не етнонаціональна мотивація), що призводить до пониження авторитету церкви, який, через знання церковнослов'янської мови посередництвом староукраїнської мови, і має на меті автор піднести: «*Широкій и великославный языкъ Славенскій [...] Литургии, и иных таємниц, которыи са ты(м) азыко(м) в Великой и малой Россіи, в Сербіи, Болгаріи, и по иных(м) сторонамъ отправую(т): и(ж) трудности теж словъ до вырозумѣна темныхъ многи въ собѣ маєте, зачимъ и самаа цркъвъ Россійскаа многи(м) власным сыномъ свои(м) в ѡгиду приходит ...*» [14: 184].

Водночас словник не лише систематизував лексичний склад церковнослов'янської мови, але мимоволі сприяв піднесенню престижу староукраїнської (руської) мови, що сповна здатна була передати різноманітні поняття, виражені церковнослов'янською мовою.

Друга частина словника — це «роська мова» у своїй лексичній (зокрема, з полонізмами) та фонетико-морфологічній своєрідності [3: 28; 21: 89]. Однак під час довголітньої роботи над словником, що почалася з будинку Теодора Балабана у Львові й закінчилася в Києві, автор зауважив доволі недоброзичливе ставлення: «*Видаже от можших труд сей презираемъ, не инамо но в поширеніе искуснѣйшимъ и в ползу спудеемъ, бл(д)ти Хвѡй и мѣтва(м) любвиже благодателей ми и пресѣ (л)ны(х) вручиса зане много разорителей и хулниковъ к семъ ѡбрѣтаа, помошниковъ же и зидателєи, ѣакоже нѣгде речеса, велми мало*» [14: 186]. Павло Житецький висловлює припущення, що цих «хулниковъ» («огудників») дивувала наївна етимологія певних лексем, безладдя в граматичних формах, помилкове лексичне тлумачення тощо [4: 48–49], проте ймовірно, що ці «огудники» були найбільше невдоволені самим предметом дослідження в другій, *роській*, частині словника, що сповна вписується в тенденції неоднозначного сприйняття *простої мови*.

На думку Василя Німчука, можливо, ідеться і про представників католицького табору, що, як це бачимо з творів Петра Скарги, принижували слов'янську мову начебто як таку, що не може мати ні граматик, ні словників [ЛСБ: XVI]. Власне, це переконливо спростував своєю працею Памво Беринда, виконавши одночасно три базові соціолінгвальні завдання: завів «роську» лексику до найповнішого перекладного словника; підняв престиж *простої мови* до рівня церковнослов'янської; у передмовах теоретично обґрунтував спроможність простої мови функціонувати в сакральних текстах.

Через 26 років, задовго по смерті лексикографа, 1653 р., вийшло друге видання «Лексікону славеноросского» Памва Беринди, викликане щоразу глибшою прірвою між церковнослов'янською та староукраїнською (руською) мовами: «*великославный и в мовѣ широкій языкъ славенскій [...]*

трудно(е) сло(в) и назвискъ [...] не мало в(ѣ) собѣ мае(т) зачы(м) многѣе... которыи не часто его заживаю(т), для невыразуменѣ оны(х) [...] малый з(ѣ) чита(н)ѣ о(т)носѣ (т) пожыто(к)...» [цит. за 4: 46]. Якщо в першому виданні наголошено на величності церковнослов'янської мови, то в передмові ігумена Кутеїнського монастиря Іоїля Труцевича різко зміщено акценти в бік його практичної непридатності: «*читать, а не розуметь глупаѣ речъ є(ст)*» (ЛСБ: XXXV). Показово, що в другій половині XVII ст. невідомий автор на основі «Лексикону» Памва Беринди уклав рукописний словник «Синоніма славеноросскаѣ» з першою «роською» частиною як показовим зміщенням мовних пріоритетів: спершу староукраїнська (руська), відтак словенська. Так справа Беринди набула свого логічного поступового розвитку, проте зі зміною політичних обставин із половини XVII ст. була перервана насильним поглиненням України з її виробленою *простою мовою* Московською державою. Водночас запущена в лексикографічну кодифікацію «роська» частина словника «остаточно таки перемогла аж за 429 років!!! разом із народномовною «Енеїдою» І. Котляревського (1798)» [17: 65].

Наголосимо на відображенні у словнику Памва Беринди лексеми, а згодом лінгвономена *мова*, що стала маніфестом нового часу: знаком еволюції від лінгвономена *язик* до лінгвономена *мова* як переходу від церковнослов'янського язика до простої руської мови, від універсальної спільнослов'янської мовної свідомості до етнонаціональної.

Функціонування лексеми *мова* у значенні метатерміна розпочинається з рукописної пам'ятки української культури Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.). У загальній післямові до його перекладу Михайло Василієвич, протопіп сяноцький, зазначив, що книжка «*перекладена... изъ языка бѣлгарскаго на мовоу роускую... для лепшого выразумленѣ людоу христіанского посполитого*» (КІСТ: 481), а також перше «Учительне Євангеліє» (1569 р., Заблудів), яке гетьман Григорій Ходкевич хотів «*преложити на простую молву*», однак мав із тим клопоти через «*людей мудрих*», які відрадили його, з огляду на ймовірність помилок цією мовою [8: 82]. Опозиційність *языка бѣлгарскаго* і *мови роуской* як субстантивно-етноатрибутивних лінгвономенів промовиста, що свідчить про народження нового відкритого та етнічно зорієнтованого культурного простору, де зрозуміла мова стає невід'ємним чинником суспільного життя.

Перший друкований церковнослов'янсько-український словник Лаврентія Зизанія-Тустановського «Лексис Сирѣчь Реченїѣ, Вѣкратыѣ събран(ѣ)ны. И из словес(н)скаго языка, на просты(й) Рускій Дїалек(т)ъ Истол(ѣ)кованы» (1596 р.) уперше містить українські відповідники *мова*, *мовлю*, *мовленьє* до церковнослов'янських реєстрових слів *гль*, *глю*, *глоголанїє* (ЛЗ: 40), які сягають праслов'янського лексичного фонду, походючи від звуконаслідувального іменника **golgolъ* і виступаючи еквівалентом грецького *λεγω* «говорити» (ЕССЯ 6: 204–205).

При церковнослов'янському гаслові *молва* подано українські відповідники, де в описовій частині вжито лексему *мова*: «*гомонь гу(к) от*

мовы лю(д)скои, окри(к) и ты(ж) трвога» (ЛЗ: 56), що сповна відповідає значенням у церковнослов'янській мові. Один раз використано словоформу *в мовѣ* у перекладній частині до церковнослов'янської словосполучки «Извитіє словѣ(с)»: «Извитіє словѣ(с), шту(ч)ное мовлѣ(н)є хитрость **в мовѣ**» (ЛЗ: 50).

Натомість Памво Беринда в «Лексиконі» наводить лексему *мова* десять разів, із них тричі як тлумачення синонімних чи споріднених церковнослов'янських реєстрових слів «Глѣ: **мова**, и ты слово» (ЛСБ: 25); «Слово: **мова**, взглядъ, спосо(б)ъ, позоръ, стара(н)є, обычай, звичай» (ЛСБ: 116); «Бл дословіє: шкарадаа *мова*» (ЛСБ: 11).

Цей лінгвономен має паралелі в польській та білоруській мовах, що зумовлено спільними історико-політичними обставинами. Одна з засадничих причин уживання цього терміна та відображення в знакових словниках — світоглядове протиставлення *словенського язика* як статичної незмінної кодифікованої категорії (за Леонідом Булаховським, «*завмерлої стихії*») до *руської (простої) мови* як до категорії оновлюваної, рухомої та змінної, що продиктовано секуляризованою практикою життя та народженням етнонаціональної свідомості.

Завдяки зібраному лексичному матеріалу в Лаврентія Зизанія і Памва Беринди можемо спостерегти еволюцію від середньовічного, а відтак узвичаєного трактування і використання терміна *язик* (спершу в значенні *народ*) до запровадження в XVI ст. десекуляризованого синоніма *мова*. Синонімне, але не однаково частотне вживання цих термінів аж до чверти XX ст. засвідчує тяглість «язикової традиції» і вплив інших слов'янських мов, серед яких лише українці та білоруси обрали термін *мова*, а не *язик* у провідному тепер значенні «*здатности людини говорити, висловлювати свої думки*» (СУМ IV: 768). Отже, запровадження терміна *мова* через лексикографічні джерела Лаврентія Зизанія і Памва Беринди не лише сприяло остаточному закріпленню лінгвономена *мова* в сучасному значенні цього слова, але й заводило в суспільно-культурний простір нове етнонаціональне поняття.

Цікаво простежити, якими атрибутивними модифікаторами обростає цей лінгвономен *мова* на межі XX та XXI ст., аби задовольнити колоніальну, постколоніальну чи ліберально-гібридну модель сучасної мовної свідомості, що існує власне в такому еkleктичному поєднанні. Показником цього є сучасне мовне законодавче поле. Починаючи від Закону УРСР «Про мови в Українській РСР» (від 28 жовтня 1989 р.), уперше запроваджено у правовий простір складний лінгвономен «*мова, прийнята для всього населення*» в органах державного управління (ст. 4), «*мова, прийнята для сторін*» у зверненні до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій (ст. 5), «*мова, прийнята для населення даної місцевості*» на з'їздах, конференціях та інших форумах (ст. 15) та ін. [16: 50].

Основні політико-правничі максими та новостворений **неетнічний** лінгвономен «*мова, прийнята для всього населення*» чи «*мова, прийнята для сторін*» не просто нівелюють декларативну ст. 2 про «*державну мову*

українську в УРСР», але й цілком заперечують державний статус української мови. Проте найгірше, що цей неетнічний лінгвономен «мова, прийнята для сторін» перекочував до чинного **Закону України «Про функціонування української мови як державної» (2019)** із застосуванням у діяльності органів правопорядку (ч. 2 ст. 13: «З особою, яка не розуміє державної мови, працівник органу правопорядку може спілкуватися мовою прийнятною для сторін»), обслуговування (ч. 2 ст. 26: «На прохання клієнта його персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, прийнятною для сторін»), охорони здоров'я (ч. 2 ст. 29: «На прохання особи, яка звертається по медичну допомогу чи медичне обслуговування, її персональне обслуговування може здійснюватися також іншою мовою, прийнятною для сторін»), транспорту (ч. 3 ст. 32: «На прохання пасажира його індивідуальне обслуговування може здійснюватися іншою мовою, прийнятною для сторін») [16: 76].

Нам і досі не вдалося утвердити національної моделі мовного питання і мовної свідомості. Причина цього не так у політичному проводі держави, як в амбівалентному, нецілісному та гібридному світогляді значної частини населення України, що створює передумови для реваншу *колоніальної мовної політики* — тобто добре відомого історичного занепаду України та її мови з другої половини XVII ст., абсолютно не засвоюючи історичних уроків.

Висновки

1. Проекція мовної свідомості від передмодерного часу до сучасного постмодернізму, попри доволі великий історичний відрізок часу, має спільну ментальну основу, що вкладається в сучасний термін *гібридизму*: брак етнонаціонального самоусвідомлення як тоді, так і тепер продукують половинчасті моделі мовних переконань та мовної поведінки.

2. Характерна чітка політична мовна опозиційність у західно- та центральноєвропейських народів у XVII ст. Натомість в українців і досі має нейтралізований і розмитий характер та настирливе угодовське бажання погодити непогоджуване, як, наприклад, мову окупанта з українською державною мовою, а в часи Памва Беринди — церковнослов'янську мову з простою руською мовою і староукраїнську мову з польською.

3. Лінгвістична і лексикографічна діяльність Памва Беринди має непроминальне історичне значення в контексті мимовільної кодифікації староукраїнської (руської) мови паралельно з церковнослов'янською мовою. Потреба створити перекладний словник 1627 р. та перекладати сакральні твори *простою мовою* була продиктована незрозумілістю церковнослов'янської мови для загалу, а не піднесенням гідності староукраїнської (руської) мови — себто працював *прагматичний*, а не етнонаціональний чинник.

4. Підлеглість негативному тискові зовнішнього середовища на мовну діяльність етнонаціонального спрямування не призводить до суспільного поступу, але лише прирікає націю на щоразу повторювані мовно-політичні поразки та відкидає її на маргінес історії.

5. Передмодерна доба з її першим національним відродженням на межі XVI–XVII ст., що конвертована в знакову особистість — Памва Беринду, є тим виражем нашої мовної історії, що животворює досі й закликає до етнонаціональних, а не лише прагматичних пріоритетів у мовному питанні.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- КІСТ — Картотека Історичного словника Є. Тимченка. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України м. Львова.
- ЛЗ — Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. Підгот. текстів пам'яток і вступні статті В.В. Німчука. *Пам'ятки української мови XVI–XVII ст. Серія наукової літератури*. Київ, 1964.
- ЛСБ — Лексикон словеноросський Памви Беринди. Підгот. тексту і вступна стаття В.В. Німчука. *Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури*. Київ, 1961.
- СУМ — Словник української мови: В 11-и т. Київ, 1970–1980.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд под ред. члена-кор. АН СССР О.Н. Трубачева. Вып. 6. Москва, 1970.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вандриес Ж. Язык (лингвистическое введение в историю). Пер с фр. Москва, 2004.
2. Гнатюк Л. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія. Київ, 2010.
3. Горещкий П.Й. Памва Беринда і його «Лексиконъ славеноросский». *Українська мова в школі*. 1956. № 2. С. 22–29.
4. Житецький П.Г. Нарис літературної історії української мови XVII ст. *Вибрані праці. Філологія*. Київ, 1987. С. 19–139.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. Отв. ред. Д.Н. Шмелев. Москва, 1987.
6. Конституція України. Офіційне видання. Київ, 2010.
7. Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 року. *Історія українського правопису XVI–XX століття: Хрестоматія*. Київ, 2004. С. 392–414.
8. Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го і український Крехівський Апостол. Т. І. Варшава, 1930.
9. Передрієнко В.А. Староукраїнська «проста мова» XVI–XVIII століття у контексті формування національної літературної мови. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. Вип. IV. Київ, 2001. С. 16–23.
10. Перетц В. Українські синаксари в Київських та Львівських тріодях XVI–XVII вв. Епізод з історії «простої мови» на Україні. *Науковий збірник за рік 1925*. ЗУНТ (тепер історичної секції ВУАН), 1926. Т. XX. С. 67–84.
11. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Підручник. Київ, 1971.
12. Послання апостола Павла. Перше послання до коринтян. *Святе Письмо старого та нового завіту*. Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміськими та грецькими текстами. За дозволом Церковної Влади. Ukrainian Bible 63 DC, United Bible Societies, 1991. С. 207–223.
13. Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ, 2012.
14. Тітов Хв. Матеріяли для історії книжної справи на Вкраїні в 16–18 вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924.
15. Успенский Б.А. Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. Москва, 1983.
16. Фаріон І. Законодавче поле української мови: колоніальна, ліберально-гібридна і національна мовні моделі (1989–2019). *Куньч З.Й., Фаріон І.Д., Микитюк О.Р., Харчук Л.В., Городиловська Г.П. Українська реальність крізь призму терміна. Монографія*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2019. С. 47–93.

17. Фаріон І. Памво Беринда крізь призму рецепції староукраїнської мови. *Феномен Памва Беринди крізь призму його доби: лінгвістичні та історико-культурологічні тлумачення. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (17–18 жовтня 2018 року)*. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 56–65.
18. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів, 2015.
19. Франко І. План викладів історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви. *Франко І. Зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 1984. Т. 31. С. 194–470.
20. Фрік Д. Мелетій Смотрицький і руське мовне питання. *Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. Праці філологічної секції*. Львів, 1992. Т. СХХІV. С. 210–229.
21. Чепіга І. Концепція літературної мови староукраїнських книжників XVI — першої половини XVII ст. *Жанри і стилі в історії української літературної мови*. Київ, 1989. С. 79–93.
22. Яворська Г. Прескриптивна лінгвістика як дискурс: Мова, культура, влада. Київ, 2000.
23. Otwinowska B. *Język — naród — kultura. Antecedencje i motywy renesansowej myśli o języku*. Wrocław, 1974.

LEGEND

- KICT — Card index of E. Tymchenko's Historical Dictionary. Stored at the Institute of Ukrainian Studies named after I. Krypiakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine in Lviv.
- ЛЗ — Lexis Lawrence Zyzania. Synonym slavenorosskaya. (1964). Prep. of texts of monuments and introductory articles by V.V. Nimchuk. *Monuments of the Ukrainian language of the XVI–XVII centuries. A series of scientific literature*. Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
- ЛСБ — Pamvo Berynda a Slovenian lexicon. (1961). Prep. of the text and introductory article V.V. Nimchuk. *Monuments of the Ukrainian language of the XVII century. A series of scientific literature*. Kyiv: Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR (in Ukr.).
- СУМ — Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv: Nauk. dumka (in Ukr.).
- ЭССЯ — Etymological dictionary of Slavic languages. (1970). Proto-Slavic lexical fund under. Editor-in-Chief USSR Academy of Sciences O.N. Trubachov. Issue 6. Moscow: Nauka (in Rus.).

REFERENCES

1. Vandries, J. (2004). Language (linguistic introduction to history). Per from French. Moscow (in Rus.).
2. Hnatiuk, L. (2010). Hryhoriy Skovoroda's language phenomenon in the context of the old Ukrainian book tradition: monograph. Kyiv: Kyiv University Publishing and Printing Center (in Ukr.).
3. Horetsky, P.Y. (1956). Pamva Berynda and his «Lexicon of Slavonic». *Ukrainian language at school*, 2, 22–29 (in Ukr.).
4. Zhytetskyi, P.H. (1987). An essay on the literary history of the Ukrainian language of the seventeenth century. *Selected works. Philology*. P. 19–139. Kyiv (in Ukr.).
5. Karaulov, Yu.N. (1987). Russian language and linguistic personality. Moscow: Science (in Rus.).
6. Constitution of Ukraine (2010). Official publication. Kyiv: Parliamentary Publishing House (in Ukr.).
7. Krymsky, A. (2004). Essay on the history of Ukrainian spelling before 1927. *History of Ukrainian spelling of the 16–20th centuries: Reader*. Kyiv (in Ukr.).
8. Ohienko, I. (1930). Ukrainian literary language of the 16th century and Ukrainian Krekhiv Apostle. Vol. I. Warsaw (in Ukr.).
9. Peredriienko, V.A. (2001). Old Ukrainian «simple language» of the XVI–XVIII centuries in the context of the formation of the national literary language. *Current problems of Ukrainian linguistics: theory and practice*. Issue IV. Kyiv: VPTs: Kyiv University (in Ukr.).

10. Peretz, V. (1926). Ukrainian synaxars in the Kyiv and Lviv triodes of the 16–17th centuries. An episode on the history of «simple language» in Ukraine. *Scientific collection for the year 1925*. ZUNT (now the historical section of VUAN). Vol. XX. P. 67–84 (in Ukr.).
11. Pliushch, P.P. (1971). History of the Ukrainian literary language. Textbook. Kyiv: Higher School (in Ukr.).
12. The Epistle of the Apostle Paul. First Epistle to the Corinthians. (1991). *The Holy Scriptures of the Old and New Testaments*. Full translation based on the original Hebrew, Aramaic and Greek texts. With the permission of the Church Authority. P. 207–223.
13. Selihei, P. (2012). Language consciousness: structure, typology, education. Kyiv: Ed. Kyiv-Mohyla Academy House (in Ukr.).
14. Titov, Kh. (1924). Materials for the history of book business in Ukraine in the 16–18 centuries. *A collection of preface to Ukrainian old printed books*. Kyiv (in Ukr.).
15. Uspensky, B.A. (1983). The linguistic situation of Kiyvan Rus and its significance for the history of the Russian literary language. Moscow: Moscow University Press (in Rus.).
16. Farion, I. (2019). Legislative field of the Ukrainian language: colonial, liberal-hybrid and national language models (1989–2019). *Kunch, Z.Y., Farion, I.D., Mykytiuk, O.R., Kharchuk, L.V., Horodylovska, H.P. Ukrainian reality through the prism of the term. Monograph*. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House (in Ukr.).
17. Farion, I. (2019). Pamva Berynda through the prism of the reception of the old Ukrainian language. *The phenomenon of Pamvo Berynda through the prism of his time: linguistic and historical-cultural interpretations. Proceedings of the All-Ukrainian scientific-practical conference (October 17–18, 2018)*. Drohobych: World (in Ukr.).
18. Farion, I. (2015). Social status of the old Ukrainian (Russian) language in the 14th and 17th centuries: linguistic consciousness, linguistic reality, linguistic perspective. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House (in Ukr.).
19. Franko, I. (1984). Plan of presentations of the history of Russian literature. Special courses. Reasons. *Collection of Works: in 50 vol*. Vol. 31, 194–470. Kyiv (in Ukr.).
20. Frick, A.D. (1992). Meletii Smotrytskyi and the Russian Language Question. *Notes by NTSh. Works of philological section*. Vol. CXXIV, 210–229. Lviv (in Ukr.).
21. Chepiha, I.P. (1989). The concept of the literary language of the old Ukrainian scribes of the 16th — first half of the 17th century. *Genres and styles in the history of the Ukrainian literary language*. P. 79–93. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
22. Yavorska, H. (2000). Prescriptive linguistics as a discourse: Language, culture, power. Kyiv (in Ukr.).
23. Otvinovska, B. (1974). Language — nation — culture. Antecedences and motives of the Renaissance thought about language. Wroclaw (in Pol.).

Статтю отримано 10.09.2020

Iryna Farion, Doctor of Philology, Professor of Department of Ukrainian, National University “Lviv Polytechnic”
 12 Stepan Bandera St., Lviv 79000, Ukraine
 E-mail: iryna.farion@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5368-2055>

PROJECTION OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS: FROM PAMVO BERYNDA TO POSTMODERNISM

For the first time, the article projects linguistic consciousness in diachrony: from pre-modern times to modern postmodernism with a common mental basis of ambivalent and hybrid focus. The epicenter of the analysis of diachronic linguistic consciousness is the figure of the outstanding lexicographer and publisher Pamvo Berynda through the lens of his prefaces and motivation of the creation of the “Slavonic-Ruthenian Lexicon” (1627). The article proves the significance of linguistic consciousness in basic sociolinguistic processes.

The article reveals the following problems: definition of linguistic consciousness; language as time and ideas; Pamvo Berynda’s linguistic consciousness through the prism of published works and linguonomen *language*; similarity of linguistic consciousness in pre-modern and post-

modern times on the basis of the current legislative environment of the Ukrainian language and attributive modifiers of the linguonomen *language*.

The linguistic and lexicographical activity of Pamvo Berynda has an exceptional historical significance in the context of the involuntary codification of the Old Ukrainian (Ruthenian) language alongside the Church Slavic language. The need to create a translation dictionary in 1627 and to translate sacred works into *plain Ruthenian language* resulted from the lack of understanding of the Church Slavic language by the general public, not from the elevation of dignity of the Old Ukrainian (Ruthenian) language — that is, a *pragmatic* rather than ethno-national factor. Such motivation still occupies a significant place in the sociolinguistic processes of Ukraine, which inhibits its cultural and political progress.

The pre-modern era, with its first national revival at the turn of the XVII–XVIII centuries, crystallized into the iconic personality of Pamvo Berynda, is the turning point of our language history that still revives and inclines to ethno-national, not just pragmatic, priorities in the language issue. Lack of ethno-national self-awareness both then and now perform the half-way models of language beliefs and language behavior, which lead to regressive phenomena of hybridism.

Keywords: *linguistic consciousness, pre-modern time, postmodernism, plain Ruthenian language, «Slavonic-Ruthenian Lexicon», «Triodion», Hybridism.*